

SPIRA GYÖRGY

Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira

1828 novemberének elején Széchenyi István bizonyos alkalmi kiadásainak fedezésére tízezer forintnyi kölcsönt kért a bécsi Arnstein és Eskeles bankháztól, amellyel már korábban is voltak üzleti kapcsolatai, a bankház azonban november 14-én — azzal a nyilvánvalóan üres kifogással, hogy pillanatnyilag nem áll rendelkezésére ekkora összeg — udvarias formában, de határozottan megtagadta kérésének teljesítését s csak akkor engedett mégis a nemes grófnak, amikor ő november 20-án kelt terjedelmes válaszlevelében igen szenvedélyes szavakkal adott kifejezést a történetek által keltett megdöbbenésének és elkeseredésének.¹

Ennek a személyes élménynek — régóta tudjuk — nem kis része volt abban, hogy Széchenyi, amikor a következő hónapban hozzákezdett első munkájának írásához, annak címéül és középponti tárgyául a *hitel* választotta.² Egyelőre nyitott viszont az a kérdés, vajon nem járultak-e hozzá a polgári átalakulás előtti magyar hitelviszonyok e panaszos hangú kritikai elemzésének megszületéséhez egyéb személyes tapasztalatok is, pontosabban, hogy ezen az egyedüli eseten túl vajon nem ösztönözhatték-e Széchenyit a korabeli magyar gazdasági élet fellendülésének útjában álló hitelhiány ilyen beható taglalására s a fellendülésnek éppenséggel legfőbb akadályaként való tárgyalására saját személyes hitelviszonyai *általában* is. Már csak ezért is érdekes lehet tehát egy pillantást vetnünk — egyéb átfogó adatok híján — arra a kétrendbeli összeírásra, amelyeket — ha nem is pontosan ugyanekkor, de a szóban forgótól nem is nagyon távoleső időpontban: — 1833 és 1834 fordulóján ő maga készíttetett adósságterheiről.³

Ez a két kimutatás alkalmi okoknak köszönheti létét; Széchenyi korábban — úgy látszik — nem érezte szükségét az általa viselt adósságterhek ilyen rendszeres nyilvántartásba vételének. 1833 decemberében azonban változott a helyzet, ekkor ugyanis esokonyai uradalmát eladta két fivérének, Lajosnak és Pálnak, azok viszont — a kötött szerződés értelmében — a birtok vételárának csak egy töredékét fizették ki készpénzben, fennmaradó nagyobbik hányadát pedig részint életjáradék, részint öcesük adósságterheinek átvállalása formájában egyenlítették ki.⁴ Ezért vált tehát szükségessé ekkor Széchenyi István pillanatnyilag számbajövő adósságterheinek összeírása.

¹ *Vizota Gyula* : Széchenyi Hitel című művének keletkezése. Budapesti Szemle CLXVII, 1916. 345—348. l.

² Erről uo. 344., 348. l., továbbá *íj. Iványi-Grünwald Béla* : Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Gróf Széchenyi István Összes Munkái II. Bpest. 1930. 208—209. l.

³ Őrzési helyük: Országos Levéltár, Bpest. (= OL), a Széchenyi-család levéltára (= SzCsL) I—4—J—5, illetve I—4—J—6.

⁴ A Bécsben. 1833. dec. 4-én kötött szerződés őrzési helye: OL.SzCsL I—4—J—1. Tartalmát bővebben ismerteti *Bárfai Szabó László* : A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története

A két (egymással lényegében egyező tartalmú) kimutatás adatai alapján a következő táblázatot⁵ állíthatjuk össze Széchenyi 1833 végén kimutatott ezidőbeli passzívumairól.

III. Bpest. 1926. 497. 1. és Széchenyi Viktor : Törvények a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből. Székesfehérvár. 1933. 131. 1.

⁵ E táblázat szerkezetéről s arról, hogy mennyiben tér el az alapját képező két eredeti kimutatástól, a következőket kell megjegyezni:

1. A táblázat tételeinek sorrendje és számozása nem azonos a két eredeti kimutatáséival. A két eredeti kimutatás összeállítói két fő csoportba sorolták az egyes kölcsönöket aszerint, hogy Széchenyi István „tulajdon” szerzeményei voltak-e avagy „familiálé” szerzemények, s a két kimutatás egyikének készítői ezenkívül aszerint is különválasztották az egyes tételeket, hogy a csokonyai uradalom birtokoscserejekor Széchenyi Lajosra avagy Széchenyi Pálra voltak-e átháramlandók. Ezek a fő csoportokon belül pedig az egyes tételek az eredeti kimutatásokban teljesen esetlegesnek látszó sorrend szerint követik egymást. Az eredeti csoportosítás átvétele a mi vizsgálódásunk szempontjából szükségtelennek látszott, az egyes tételek egymásutánjának rendező elvül pedig előnyösebbnek mutatkozott az egyszerű időrend. Annýt azonban talán mégsem árt megemlíteni helyütt, hogy a Széchenyi Ferenc halála előtti időből származó s táblázatunkban feltüntetett kölcsönök közül mindössze a 30. és a 32. tételszámú minősült Széchenyi István „tulajdon” adósságának, a Széchenyi Ferenc halála után felvett kölcsönök közül pedig egyedül a 37—42. tételszámúakat minősítették az összeírók „familiálé”-nek, továbbá, hogy Széchenyi István együttvéve 230 ezer forintnyi adósságtérhéből Széchenyi Lajos 114 978 forint 32³/₅ krajcárnyit, Széchenyi Pál pedig 115 021 forint 27²/₅ krajcárnyit vett át. Megjegyzendő végül, hogy az eredeti kimutatásokban a mi táblázatunktól eltérően sorszámszerűen nem 86, hanem 87 tétel szerepel, a mi táblázatunkban ugyanis 20. tételszám alatt egyetlen tételként összevontan foglal helyet két, azonos személytől azonos időpontban felvett kölcsön, mivel különálló tételekként való szerepeltetésüket semmi sem indokolja.

2. Táblázatunknak a hitelezők nevét feltüntető rovatában egyes tételek esetén két-két (általunk gondolatjellel elválasztott) név is szerepel. Az ilyen esetek közül egyedül az 57. tételszámú követelésről derül ki forrásainkból, hogy az cesszió útján háramlott át az eredeti hitelezőről Tibolth Ferencre, a cenki uradalom főpénztárnokára; az összes többi hasonló esetben bizonytalanságban vagyunk afelől, hogy a hitelező nevének megváltozását szintén engedményezés, avagy örökösödés, vagy pedig valóban egyszerű (például házassodással kapcsolatos) névváltozás idézte-e elő. — Itt jegyzendő meg továbbá az is, hogy a kölcsönforrások címe szemelláthatóan nem mindig azonos a hitelezők lakóhelyével; egyes esetekben — úgy látszik — a hitellevelek keltének helye került címként a szóban forgó hitelezők neve mellé.

3. A felvett kölcsönök összegét az eredeti kimutatások részint arany-, részint ezüst-, részint váltóforintban fejezik ki (aszerint, hogy az illető kölcsönöket annak idején ténylegesen arany-, ezüst-, illetve váltóforintokban nyújtották-e), s az arany- és a váltóforintösszegeket csak az összesítések alkalmával számítják át ezüstforintokra. Mivel ennek a megkülönböztetésnek a fenntartását a mi vizsgálódásunk szempontjából semmi sem indokolja, az egységesen ezüstforintokkal történő számolás viszont adatsorunkat könnyebben áttekinthetővé teszi, a mi táblázatunk az arany- és a váltóforintokban felvett kölcsönök összegét is konvenciósi pénzre, ezüstforintokra átszámítva közli mindenütt. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy egy-egy aranyforint — az ekkor különben általános gyakorlattól eltérően — nem négy és fél ezüstforintjával számítottunk át, hanem 4 forint 40 krajcárnyi ezüstpénzzel vettünk egyenlőnek, mivel ilyen átszámítási kulcsot alkalmaztak az eredeti kimutatások készítői is (erről Lunkányi János, Széchenyi István jószágkormányzója Muray Józsefhez, Széchenyi Lajos jószágkormányzójához, Cenk, 1834. febr. 7. OL SzCsL I—4—J—7). — Ugyanitt emlékeztetni kell arra is, hogy egy ezüstforint tudvalevően hatvan krajcárra oszlik.

4. Az egyes kölcsönök évi kamatját az eredeti kimutatások nemesak a kamatláb százalékában, hanem összegszerűen is közlik, a kamatok összegének tételszerű felsorolása azonban a mi vizsgálódásunk szempontjából ugyancsak mellőzhetőnek látszott. Legfeljebb annyit szükséges talán megemlíteni ehelyütt, hogy a táblázatunk végösszegét képező 230 ezer forint teljes évi kamatterhe (ezüstforintokban kifejezve) 13 450 forint 1⁴/₅ krajcár volt.

5. Az egyes kölcsönök felmondási idejét az eredeti kimutatások nem minden esetben jelölik meg (s ezért a felmondási idő rovata egyes helyeken a mi táblázatunkban is kitöltetlen maradt). Hogy forrásaink ilyen hiányait egyszerű adathiánynak kell-e tulajdonítanunk vagy pedig annak, hogy a felmondási idő az adott esetekben csakugyan s szándékosan meghatározatlan maradt, az ma már nem állapítható meg, valószínű azonban, hogy többnyire az utóbbit eset forgott fenn.

Az 1833 decemberében Széchenyi István grófot terhelő kölcsönök jegyzéke

Tételek száma	A kölcsön kelte	A kölcsönforrás megnevezése és címe	A kölcsön			
			összege konvencziós pénzben		kamata	felmondási ideje
			ft	xr	%	hónap
1	1741. okt. 12.	Újhelyi ciszterciák, Újhely	800	—	4	3
2	1774. jan. 1.	Ehrlinger Ferenc örökösei, Sopron	800	—	5	3
3	1777. márc. 1.	Soproni apácák, Sopron	200	—	5	6
4	1782. aug. 17.	Kiss Amália, Bécs	400	—	5	3
5	1783. jún. 1.	Cebrian Jozefa grófné, Bécs	4000	—	6	
6	1783. jún. 1.	Traun Mária grófné, Bécs	4000	—	6	
7	1791. ápr. 14.	Hochholtzer—Braunmüller Karolina, Sopr.	400	—	5	3
8	1791. júl. 1.	Soproni apácák, Sopron	1200	—	5	3
9	1791. júl. 24.	Schwartz Mihály, Sopron	400	—	5	3
10	1791. okt. 27.	Torkos Sámuel, Sopron	800	—	5	
11	1791. dec. 1.	Proszvimmer Karolina, Sopron	1200	—	5	3
12	1792. márc. 27.	Torkos Sámuel, Sopron	800	—	5	3
13	1792. ápr. 11.	Torkos Sámuel, Sopron	400	—	5	6
14	1792. ápr. 13.	Soproni apácák, Sopron	800	—	5	3
15	1792. jún. 23.	Hochholtzer—Braunmüller Karolina, Sopr.	600	—	5	3
16	1792. dec. 12.	Torkos Sámuel, Sopron	400	—	5	3
17	1793. okt. 7.	Aszman Károly, Pest	800	—	5	6
18	1794. jan. 2.	Aszman Károly, Pest	3680	—	5	6
19	1794. jan. 2.	Limberger Katalin, Sopron	2400	—	5	6
20	1794. jan. 8.	Hochholtzer—Braunmüller Karolina, Sopr.	800	—	5	6
21	1794. júl. 3.	Poszvíkné Haage Eleonóra, Sopron	400	—	5	6
22	1795. jan. 17.	Aszman Károly, Pest	800	—	5	6
23	1796. jún. 4.	Torkos Sámuel, Sopron	400	—	5	6
24	1796. szept. 9.	Torkos Sámuel, Sopron	400	—	5	6
25	1797. jan. 5.	Fleischhacker—Wüstinger Zsófia, Sopron	800	—	5	3
26	1797. okt. 5.	Aszman Károly, Pest	1000	—	5	6
27	1798. szept. 28.	Aszman Károly, Pest	1200	—	5	6
28	1803. júl. 5.	Eötvös Erzsébet — Eötvös Sándor, Kismarton	303	$1\frac{4}{5}$	5	3
29	1805. júl. 1.	Schön Eleonóra, Sopron	303	$1\frac{4}{5}$	5	3
30	1806. jan. 1.	Hegyközi templom, Széplak	130	$26\frac{5}{5}$	5	
31	1807. aug. 5.	Ehrlinger Ferenc örökösei, Sopron	1237	$6\frac{2}{5}$	5	6
32	1816. jún. 28.	Lunkányi Károly, Pozsony—Cenk	4500	—	5	
33	1817. nov. 29.	Bartza Károly örökösei, Gomba	1333	20	5	
34	1821. jún. 6.	Boor Izsák, Sopron	2800	—	6	6
35	1821. jún. 26.	Ehrlinger Péter árvái, Pest	1600	—	6	3
36	1821. dec. 15.	Gabriel Teréz örökösei, Sopron	3600	—	6	6
37	1822. máj. 1.	Dőry Vince, Zomba	1400	—	6	6
38	1822. máj. 1.	Augusz Zsófia—Augusz Antal, Szekszárd	1866	40	6	
39	1823. máj. 21.	Augusz Antal, Szekszárd	606	40	6	
40	1824. jan. 19.	Batthyány János gróf örökösei, Ciffer	20000	—	6	6
41	1824. jan. 22.	Majthényi Lajos báró, Palin	1600	—	6	
42	1824. febr. 17.	Batthyány János gróf örökösei, Ciffer	10000	—	6	6
43	1824. szept. 1.	Zimmerman Jakab, Bécs	700	—	6	6
44	1824. okt. 1.	Spiegel Rabán báró, Bécs	42000	—	6	12
45	1825. márc. 15.	Springer Jozefa, Sopron	2800	—	6	6
46	1825. márc. 21.	Bauer Ignác, Sopron	622	$13\frac{1}{3}$	6	6
47	1825. ápr. 15.	Batthyány János gróf örökösei, Ciffer	20000	—	6	6
48	1825. máj. 1.	Augusz Antal, Sopron—Szekszárd	466	40	6	6
49	1825. máj. 12.	Fitz Aloizia, Sopron	233	20	6	6
50	1825. máj. 20.	Konkoly László, Szentmiklós	1000	—	6	3
51	1825. máj. 28.	Tóth Antal, Sopron	466	40	6	6
52	1825. szept. 1.	Wehoffer József, Bak—Cenk	600	—	6	3

Tételszám	A kölcsön kelte	A kölcsönforrás megnevezése és címe	A kölcsön				
			összege konvenciósi pénzben		kamata	felmondási ideje	
			t	xr	%	hónap	
5							
53	1825. szept. 1.	Wehoffer Anna, Cenk	2000	—	6	3	
54	1825. dec. 1.	Szegedy Julianna, Lepesd—Cenk	1116	—	6	3	
55	1825. dec. 1.	Sümeghy Mária, Zimány—Cenk	1100	—	6	3	
56	1825. dec. 21.	Hebenstreit Mátyás, Höflein	800	—	6	3	
57	1825. dec. 28.	Grunner—Tibolth Ferenc, Sopron	3200	—	6	6	
58	1825. dec. 29.	Zimányiné Tibolth Nina, Sopron	1200	—	6	6	
9	1825. dec. 31.	Révay Anna báróné alapítványi pénztára, Sopron	427	—	5	3	
60	1826. jan. 17.	Batthyány János gróf örökösei, Ciffer	30000	—	6	6	
61	1826. ápr. 13.	Bauer Ignác, Sopron	511	6 $\frac{2}{3}$	6	6	
62	1826. máj. 7.	Dőry Vince, Zomba	4666	40 $\frac{3}{4}$	6	6	
63	1826. jún. 26.	Tibolth Nina, Sopron	800	—	6	6	
64	1826. szept. 1.	Konkoly László, Szentmiklós	1000	—	6	3	
65	1826. szept. 1.	Sümeghy Mária, Zimány—Cenk	800	—	6	3	
66	1826. szept. 23.	Bozi bor-speculatio, Sopron	1744	—	6	6	
67	1826. dec. 6.	Bozi bor-speculatio, Sopron	800	—	6	6	
68	1826. dec. 28.	Révay Anna báróné alapítványi pénztára, Sopron	421	—	5	3	
69	1827. jan. 1.	Wehoffer Anna, Cenk	100	—	6	3	
70	1827. márc. 15.	Bozi bor-speculatio, Sopron	800	—	6	6	
71	1827. júl. 1.	Divéky Erzsébet, Cenk—Kapos	700	—	6	3	
72	1827. aug. 13.	Hintersteller-árvák, Peresztég	1660	—	5	3	
73	1828. dec. 31.	Potyondy Terézia, Cenk	1500	—	6	3	
74	1829. máj. 1.	Cenki uradalmi árva-pénztár, Cenk	1720	6	6	6	
75	1829. jún. 1.	Cenki uradalmi árva-pénztár, Cenk	600	—	6	6	
76	1829. jún. 1.	Wehoffer József, Bak—Cenk	1200	—	6	3	
77	1829. jún. 30.	Potyondy Terézia, Cenk	300	—	6	3	
78	1829. okt. 29.	Kis Lajos, Bécs	5000	—	6	3	
79	1829. nov. 20.	Palló András, Sopron	800	—	6	3	
80	1830. febr. 12.	Perstl Ferenc, Cenk	2000	—	5	3	
81	1830. márc. 1.	Schnellerné Artner Erzsébet, Sopron	1200	—	6	3	
82	1830. jún. 1.	Augusz Antal, Szekszárd	793	20	6	3	
83	1830. jún. 30.	Gabriel Teréz örökösei, Sopron	4000	—	6	6	
84	1833. jún. 30.	Szegedy Julianna, Lepesd—Cenk	1991	38	6	3	
85	1833. júl. 1.	Sümeghy Mária, Zimány—Cenk	3000	—	6	3	
86	1833. júl. 31.	Wehoffer Anna, Cenk	2000	—	6	3	
Összesen			230000	—	5,85		

E táblázat adatainak tanúsága szerint a Széchenyit 1833 végén terhelő kölcsönök zöme — mind tétel-, mind összecszerűen — a húszas évekből származott, akadt azonban közöttük olyan is jócskán, amely még apjától maradt rá, sőt egy olyan is, amelyet egyenesen nagyapjától örökölt. De hogy Széchenyi István hitelviszonyait fejlődésükben vagy éppen elődeinek hitelviszonyaival rendszeresen egybevetve vizsgáljuk, ahhoz persze ez a táblázat — hiába nyúlik vissza Mária Terézia idejéig — mégsem nyújthat támpontot, hiszen — a dolog természetéből következően — nem szerepelnek benne a Széchenyi István vagy elődei által korábban felvett, de még 1833 decembere előtt visszafizetett kölcsönök (így például épp az Arnstein és Eskeles cégtől származó már említett tízezer

forintos kölcsön sem, amelyet Széchenyi már előbb — mint egyéb forrásokból tudjuk,⁶ még 1828 végén—letörlesztett).

Ennek a táblázatnak az adatai alapján tehát közvetlenül csak egy adott pillanatra érvényes állapotrajzot készíthetünk Széchenyi hitelviszonyairól. De ha a korábbi állapotok tüzetes áttekintését nem teszi is lehetővé, azt az egyet, hogy Széchenyi István hitelviszonyai nagy általánosságban kétségkívül kedvezőtlenebbek voltak elődeinél, közvetve még ez a táblázat is elárulja nekünk, ha ugyanis egy pillantást vetünk a kamatlábakat feltüntető rovatára. Mert ebből azonnymódon kiviláglik, hogy míg a Széchenyi Zsigmond idejéből származó egyetlen adósságot még csupán 4⁰/₀-os, a Széchenyi Ferenc életében, a XVIII. század utolsó három és a XIX. század első két évtizedében felvett kölcsönöket pedig ennél ugyan már minden esetben magasabb, de általában még mindig csak 5⁰/₀-os kamat terhelte, addig a Széchenyi Ferenc halála után kelt kölcsönök — néhány jelentéktelen tétel kivételével — már valamennyien 6⁰/₀-os kamatozásúak voltak. A kölcsöntőke szakadatlan drágulása: ez tehát az első jellemző körülmény, amely a fenti táblázatra rátekintve mindjárt szemünkbe ötlik, s hogy a fejlődés csakugyan ilyen irányú volt, azt még az a megfontolás sem teheti kérdésessé, hogy az adósok törlesztés esetén először nyilván mindig a drágább hitelektől törekedtek szabadulni, mert ez a törekvés Széchenyi Istvánban bizonyosan éppúgy megvolt, mint elődeiben, s őt — elődeitől eltérően — már mégsem óvta meg a 6⁰/₀-kal kamatozó kölcsönök tömeges felgyülemelésének kényszerűségétől.^{6a}

Egyszóval a kölcsöntőke szakadatlan drágulását nincs okunk kétségbevonni, s ez egyben azt jelenti, hogy a polgári forradalom előtt álló Magyarország hitelviszonyainak olyan alakulását figyelhetjük meg az adott példán, amely éppen ellentétes irányú, mint a kifejtett tőkés országok hitelviszonyainak szokványos alakulása, hiszen a tőkés rendszert nagyobb távon általában a kamatláb fokozatos süllyedése jellemzi.⁷ Az eltérést pedig nyilvánvalóan az okozza, hogy a kölcsöntőke kínálata a polgári forradalom előtt álló Magyarországon — a kifejtett tőkés országok körülményeivel ellentétben — egyre kevésbé tart lépést a kereslettel, de — ugyanesak nyilvánvalóan — nem azért, mert a keresletet valami rohamos gazdasági fejlődés rugtatja magasra, hanem csupán azért, mert a kölcsöntőkeként forgalomba hozható pénzüsszegek felhalmozásának üteme még a kölcsöntőkét igénylő mezőgazdasági és ipari vállalkozások közismerten alacsony fejlődési ütemének is mindinkább alatta marad. Ami egyszersmind arra is következtetni enged, hogy a kölcsöntőke drágulása ekkor nemesak abszolúte áll fenn, hanem viszonylagosan is, azaz teljesen indokolatlan volna például feltételezni, hogy a Széchenyi-birtokok hozamának növekedése ezekben az évtizedekben kiegyenlíti a kölcsöntőke árának növekedését (sőt — egyéb okok alapján — éppen az ellenkezőt tételezhetjük fel teljes joggal, azt, hogy a Széchenyi-birtokok hozama a francia háborúk alatti konjunktúra idején, amikor 5⁰/₀-ra is lehetett pénzt kölcsönözni, még magasabb volt, mint a húszas években, amikor Széchenyi István általában már csak 6⁰/₀-os kamatra kaphatott hitelt).

⁶ *Iványi-Grünwald* : i. h. II. 209. l.

^{6a} A kölcsöntőke drágulását egyébként jól mutatja egy a közelmúltban T. Mérey Klára által közzétett adat is. Eszerint Széchenyi Ferenc 1807-ben még csak 5⁰/₀-os kamatot fizetett a cenki uradalmi árva-pénztárból kölcsönzött összegekért (*T. Mérey Klára* : Somogy megye mezőgazdasága 1790—1848, h. n. [Kaposvár]. 1962. 94. l.), fia, István viszont — mint táblázatunkból (74., 75.) kitűnik — 1829-ben már 6⁰/₀-os kamatot volt kénytelen felajánlani ugyanennek a hitelforrásnak.

⁷ Vö. *Marx Károly* : A tőke III. Bpest. 1961. 358—360. l.

A kölcsöntőke drágasága azonban nem egyedüli árnyoldala annak a képnek, amelyet táblázatunk már első rápillantásra is ki kell hogy alakítson bennünk Széchenyi hitelviszonyairól: nem kevésbé szembeszökő például, hogy a hitelezőknek általában milyen rövid felmondási időt sikerült mindig kikötniök a maguk számára. A táblázatunkban szereplő tételek között mindössze egy olyan kölcsön akad — igaz, ez éppenséggel a legnagyobb tétel, a Spiegel tábornoktól felvett 42 ezer forintos kölcsön (44.) —, amelynek felmondási ideje eléri az egy esztendő; egyébként a nagyobb, 10—20—30 ezer forintos kölcsönök felmondási ideje sem haladja meg soha a fél évet, a kisebb, ötezer forintosnál alacsonyabb hitelek felmondási ideje pedig zömmel csupán negyed éves vagy éppen meghatározatlan, holott Széchenyinek, ha a felvett kölcsönöket egyáltalán hasznothajtó vállalkozásokba akarta fektetni, mezőgazdasági üzem tulajdonosa lévén, mindig legalább egy esztendő kellett várnia a beruházott összegek megtérülésére. S a rövid felmondási idők nyomasztó voltát annak ellenére sem tekinthetjük mellékes tényezőnek, hogy — mint láthatjuk — egyes hitelezők évtizedeken át, sőt néhányan még fél évszázad múltán sem éltek felmondási jogukkal, mert hiszen nem tudhatjuk, hányan voltak és mekkora összegekkel szerepeltek viszont Széchenyi hitelezői között 1833-at megelőzően olyanok, akiknek ő — mint például a már ismételt említett Arnstein és Eskeles cégnek — csakugyan hamarabb volt kénytelen visszafizetni a tőlük felvett kölcsönt, mintsem azt hasznothajtóan megforgathatta volna.

Hanem a rövid felmondási idők kedvezőtlen velejárói s még a magas kamatok által keltett nehézségek is mind elhomályosulnak a Széchenyi hitelviszonyairól előttünk kirajzolódó kép legfőbb árnyoldala mellett, amely egyszerűen úgy fogalmazható meg, hogy Széchenyi még viszonylag magas kamatokat és rövid felmondási időket vállalva sem juthatott akkora kölcsöntőkéhez, amekkorára akár csak megközelítőleg is szüksége volt volna. Mutatja ezt — hogy ne menjünk messzire — már csokonyai uradalmának kényszerű áruba bocsátása is, hiszen erre a lépésre nem utolsósorban éppen azért kellett elszánnia magát, mivel sehogy sem sikerült szert tennie annyi pénzre, amennyit birtokainak korszerű üzemeltetése megkívánt: a csokonyai uradalom eladásának egyik legfőbb oka — állapította meg ő maga — az, hogy e jöszág „javítása nevezetesebb előre téendő pénzbéli kiadásokat kívánna, én pedig... illyes, jövedelmeimnek tetemes esonkításával ösze kötött pénzbeli áldozatokat nem tehetnék”.⁸ S hallgatólagosan a fenti táblázat is sok mindent elárul arról, hogy Széchenyinek korántsem voltak korlátlan lehetőségei tetszése szerinti hitelforrásoknak tetszése szerinti időpontokban történő megnyitására, hanem — ellenkezőleg — általában ki kellett várnia, mikor ajánl fel számára valaki kisebb-nagyobb (de inkább kisebb, az ő igényeinek többnyire alattamaradó) kölcsönöket a maga elhatározásából s egyedül a saját indítékaitól vezetettve. Mert hát ki is tételezné fel, végigfutva példának okáért a táblázatunkban látható kölcsönösszegeken, hogy Széchenyi Istvánnak — teszem — 1829. május 1-én éppen 1720 forint 6 krajcárra volt szüksége, amikor ekkora összeget vett fel a cenki uradalmi árva-pénztárból (74.), vagy például 1833. június 30-án pontosan 1991 forint 38 krajcár fedezte pillanatnyi igényeit, amikor ennyi pénzt kölcsönzött Szegedy Juliannától (84.)? S amiről az ilyen és a szép számban található további hasonló adatok pusztán összecszerűségüknél fogva is árulkodnak, ugyanazt erősíti meg a táblázatunkban felsorolt hitelforrások közelebbi szemügyrevétele is.

⁸ A Széchenyi-fivéreknek a csokonyai uradalom eladásáról szóló felvallásbeli levelében, Bécs, 1833. dec. 8. OL SzCsL I—4—J—12.

A vizsgálat ugyanis mindenekelőtt azzal a nemleges eredménnyel jár, hogy Széchenyi hitelforrásai között csak egészen elvétve fordulnak elő pénzkölcsönzéssel rendszeresen és *üzletszerűen* foglalkozó bankházak (vagy ilyen tevékenységet, ha csak másodlagosan is, de szintén rendszeresen kifejtő kereskedőcégek): a táblázatunkban megnevezett kölcsönforrások közül talán egyedül a bozi bor-speculatio (66., 67., 70.), ez a Széchenyiek családi vállalkozásaként létrejött s a borkereskedésen kívül csakugyan pénzkölcsönzéssel is üzletszerűen foglalkozó⁹ részvénytársaság sorolható ebbe a kategóriába. (Persze ismételtten hangsúlyozni kell, hogy adataink csupán egy meghatározott pillanatra érvényesek s ennek megfelelően, amint az Arnstein és Eskeles cég már nem szerepel táblázatunkban, úgy még nem szerepelhet benne például egy másik ismert bécsi bankház, a Sina György báróé, amely az általunk vizsgált időpontnál később lett Széchenyi hitelezőjévé,¹⁰ — de ez sem csorbítja annak a megállapításnak az érvényét, hogy Széchenyi hitelforrásainak sorában a bank-, illetve kereskedő-tőke csak igen alárendelt szerepet játszott.)

Kiktől kölcsönözhetett tehát Széchenyi mégis pénzt? Először is — az esetek harmadrésében — közvetlen gazdasági tevékenységet általában nem folytató nőktől, mégpedig a legkülönbözőbb családi állapotúaktól s társadalmi állásúaktól. A gyengébb nemhez tartozó hitelezői között akadtak olyan előkelőségek mint Cebrian Jozefa grófné (5.) vagy Traun Mária grófné (6.), de olyan szerényebb nevű nemesasszonyok is mint például Braunmüller Karolina, egy soproni hétszilvafás nemes özvegye (7., 15., 20.). Ott voltak azután közöttük Schön Eleonóra (29.) és Springer Jozefa (45.) személyében — mindketten az Esterházy hercegi majorátus egykori tisztviselőinek pensionatus özvegyei voltak — a hivatali értelmiség asszonyainak képviselői is, de nem hiányzott sorukból Fitz Aloízia, egy soproni borbélymester özvegye (49.) és még több más ismert soproni polgárcsalád egy-egy tagja sem. S alapos okkal gyaníthatjuk, hogy ezeket a delnőket, hármennyre pénzsóvárak voltak is esetleg egyébként, nem a gyors meggazdagodás reménye ösztönözte kisebb-nagyobb tőkepenzeik átengedésére, hanem — Balzac hőseinek kortársaihoz alig illően — inkább az aszándék, hogy örökségüket, tüpénzüket vagy egvéb *nem* saját gazdasági tevékenységükből eredő s ennek megfelelően többnyire csupán alkalmi jellegű szerzeményeiket, továbbra se boesátkozva önálló vállalkozásokba, azaz különösebb üzleti kockázat felidézése nélkül, de éppen ezért persze különösebb üzleti haszon elérésének lehetősége nélkül is valamennyire mégis kamatoztassák, míg éltük napja tart, olyan biztonságos helyen, amilyenek a cenki uradalmi főpénztár hírllett.

Nagyjából hasonló megfontolások bírhatták azután kölcsönök nyújtására a táblázatunkban szereplő egyházi testületeket, továbbá azokat a férfiakat is, akik alapítványi pénztárak kezelői vagy kiskorú árvák gyámjai lévén, szintén nem merhettek kockázatosabb vállalkozásokba kezdeni a felügyeletükre bízott nemegyszer tetemes összegekkel. S ha a hitelforrások e három csoportjából merített kölcsönöket most megpróbálnók sommázní, arra az eredményre jutnánk, hogy összegük egymaga több mint háromötödét (pontosan: 60,4⁰/₀-át) teszi ki a táblázatunk végösszegét képező 230 ezer forintnak.

Bizonyos szempontból azonban még az előzőekben említettekhez kell sorolnunk Széchenyinek azokat a — többségükben nemesi, részben pedig polgári jogállású — hitelezőit is, akik — mint például Spiegel Rabán báró pozsonyi

⁹ Vö. *Tilkovszky Lóránt*: A „Boozi borüzéri részvényes társaság”. Soproni Szemle 1960. 79. 1.

¹⁰ Vö. *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Sajtó alatt.

dandárparancsnok (44.), Döry Vince Tolna megyei alispán (37., 62.), Konkoly László Sopron megyei másodalispán (50., 64.), Torkos Sámuel Sopron megyei főadószedő (10., 12., 13., 16., 23., 24.), Augusz Antal Tolna megyei főszolgabíró (38., 39., 48., 82.), Tóth Antal Sopron megyei szolgabíró (51.), Kis Lajos udvari ügyvivő (78.), Palló András Sopron megyei királyi ügyigazgatósági ügyvéd (79.) avagy Schwartz Mihály soproni evangélikus lelkész (9.) — hivatali pályán működtek s így, ha zömmel — a fentebb tárgyalt dámák legtöbbjétől eltérően — folytattak ugyan önálló gazdasági tevékenységet is, — éppen hivatali elfoglaltságuk miatt — szintén nem gondolhattak arra, hogy a pénzesládáikban apránként felgyülemlett summákat teljességgel saját kezelésükben kíséreljék meg gyümölcsöztetni, hanem többnyire maguk is kénytelenek voltak beérni fölös-pénzüiknek kölcsöntőkeként való kamatoztatásával. Ha pedig az ilyen, itt név szerint is említett hitelezők által Széchenyinek kölcsönzött összegeket kiegészítőlegesen ugyancsak hozzászámítjuk az előbbi három csoportból származó hitelekhez, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek együttesen immár csaknem hétnyolcad részét (pontosan: 87,20¹/₀-át) képezik a felvételünk idején Széchenyi birtokában volt kölcsöntőkének.

S ezeketán alighanem már további vizsgálódás nélkül is kimondhatjuk: Széchenyi István még a XIX. század húszas éveiben is nagyrészt ugyanolyan hagyományos hitelforrásokra támaszkodhatott csak, mint elődei a korábbi évtizedekben és évszázadokban. Ilyen körülmények között pedig immár magától értetődőnek kell tartanunk, hogy a nemes gróf általában nem bármely a maga szükségletei által megszabott időpontban, hanem többnyire csupán alkalomszerűen, főleg olyankor juthatott kölcsönhöz, ha hitellel kifejezetten megkínálták, hiszen a szóbanforgó hagyományos hitelforrásoknak maguknak is általában csak fölöttébb alkalmi lehetőségeik voltak kölcsöntőkeként forgalomba hozható pénzüsszegek felhalmozására. S ilyen körülmények között immár magától értetődőnek kell tartanunk azt is, hogy Széchenyi nemcsak bármely tetszése szerinti időpontban nem meríthetett hitelforrásaiból, hanem akkora mértékben sem, amekkorát szükségletei időről időre megszabtak, — magyarul mondva: — általában nem annyi pénzt kölcsönözhetett alkalmilag jelentkező hitelnyújtóitól, amennyit kívánt, csupán annyit, amennyit azok lehetőségeikhez mérten éppen felajánlottak néki, hiszen a szóbanforgó hagyományos hitelforrások általában nemcsak alkalmiak, hanem fölöttébb korlátozottak is voltak, s ha talán bővültek is, bővülésük — mint ezt a kamatláb emelkedése már előbb is jelezte — semmi esetre sem tartott lépést a hiteligenyek bővülésével.

Ha pedig végül az sem kerüli el figyelmünket, hogy Széchenyi szorultságában saját cenki uradalmának árva-pénztárához (74., 75) és a Széchenyi-család elszegényedett nőtagjainak támogatására létesített Révay-alapítvány¹¹ kasszájához (59., 68.) sem habozott olykor hozzányúlni s kénytelen volt hitelezőivé fogadni a családjának szolgálatában álló uradalmi tisztviselőknek és ügyvédeknek, illetve ezek hozzátartozóinak egynémelyikét, sőt még tulajdon inasát, Zimmermann Jakabot (43.) is: akkor egyrészt végképp megbizonyosodhatunk arról, mennyire feudális jellegűek voltak az ő hitelszerzési lehetőségei, másrészt többé végképp nem kételkedhetünk abban, hogy őt pénzügyi vonatkozásban elsősorban nem a ráháruló kölcsönterhek túlméretezettségének kellett nyomasztania, mint a kisebb birtokú földesurakat, akik az általuk felvett drága kölcsönöket már csak

¹¹ A Révay-alapítványról bővebben *Bártfai Szabó*: i. m. III. 60. l. és *Széchenyi Viktor*: i. m. 207—208. l.

birtokaik csekélyisége miatt sem igen tudták jövedelmező beruházásokba fektetni, hanem többnyire csupán felérték s ennek következtében mindinkább és egyre menthetlenebbül eladósodtak: Széchenyi — ezekután legkevésbé sem lehet vitás — bár az általa kölcsönzött pénzeket részben maga is haszon nélkül költötte el,¹² mindenekelőtt azt érezhette nyomasztónak s nagyon is nyomasztónak, hogy sohasem, még a pénzkölcsönzőkre nézve föltöbb előnyös feltételeket vállalva sem jutott *elegendő* kölcsöntökhöz. Ebből pedig az következik, hogy a cenki nagyúr személyes tapasztalatainak valóban nem csekély részük lehetett a *Hitel* megszületésében és abban, hogy ő *Hitelét* az ismeretes módon írta meg, hogy a *Hitel* lapjain nem a nagyfokú eladósodásban, hanem — éppen ellenkezőleg — a kölcsönszerzési lehetőségek túlságosan korlátozott voltában jelölte meg a magyar birtokosok nehézségeinek legfőbb okát. Quod erat demonstrandum.

Fel kell vetni viszont még az a kérdést, hogy Széchenyi személyes hitelviszonyai jellemzőek voltak-e az 1848 előtti Magyarország többi nagybirtokosára is, általánosíthatók-e avagy sem az ő társadalmi rétegének egészére vagy legalább annak zömére. Erre a kérdésre azonban egyelőre korántsem adhatunk teljesértékű választ, mert szinte alig áll rendelkezésünkre összehasonlítási lehetőség: a szakirodalom eddigi adatszolgáltatásaiból egybevetés céljára egyedül azt az összefűrészt használhatjuk fel, amelyet 1841 végén készítettek Esterházy Miklós gróf kölcsönterheiről s amelyet Szabad György tett közzé néhány éve,¹³ ez pedig messzebbmenő általánosításokhoz egymagában nyilvánvalóan nem nyújthat kellő támpontot.

Ha mármost legalább részleges eredmények elérése végett mégis megpróbálunk párhuzamot vonni Esterházy Miklós és Széchenyi István hitelviszonyai között, hasonlóságokat és eltéréseket egyaránt felfedezhetünk. Bizonyos hasonlóság mutatkozik mindenekelőtt a kölcsönök felmondási idejének rövidségében: fél évesnél hosszabb felmondási időt — úgy látszik — általában Esterházy Miklósnak sem sikerült kiharcolnia, ámbar az ő helyzete annyiban mégis előnyösebbnek mutatkozik, hogy fél évesnél rövidebb felmondási idők nála már szemelláthatóan szintén ritkán fordulnak elő.¹⁴ Nagyjából hasonlóak továbbá Esterházy és Széchenyi hitelforrásainak típusai is; eltérés talán csak az, hogy Esterházy Miklós hitelezői között némileg nagyobb mérvben találhatunk kereskedőket, — a banktökhöz azonban nála sincs említésre méltó szerepe.¹⁵

Annál föltöbb viszont a különbség a kamatlábak tekintetében: míg a Széchenyi István által 1833-ban birtokolt kölcsöntökhöz legnagyobb részét,

¹² Például a már többször említett tízezer forintot is azért kölcsönözte 1828-ban az Arnstein és Eskeles cégtől, hogy letörleszthesse egy korábbi, 4200 forintos adósságát, továbbá, hogy ötezer forintért megvásárolhasson egy kisebb birtokot jószágkormányzója, Lunhányi János számára, ezáltal előmozdítandó az ő megnemesítését (*Viszota* : i. h. 345. l.).

¹³ *Szabad György* : A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bpest. 1957. 474—502. l.

¹⁴ Az Esterházy Miklós által felvett kölcsönök felmondási idejét Szabad György tételszerűen nem közli ugyan, a fenti megállapítás helyessége azonban így is kiténik előadásából, uo. 115. l.

¹⁵ Vö. uo. 112—113. l. Ennek megfelelően Szabad György ugyanitt „korán általánosító”-nak minősíti Iványi-Grünwald Bélának azt a vélekedését, hogy a XIX. század elején „a hitelező típusa megváltozott” Magyarországon, amennyiben a hagyományos hitelforrásokat nálunk is háttérbe szorították burzsoá elemek (i. h. II. 65—67. l.), s — mint láhattuk — Szabad Györgynek ezt az álláspontját Széchenyi hitelforrásainak áttekintése csak megerősítheti. Amint adataink egyaránt cáfolják azt a még merészebb megállapítást is, amely szerint ekkor már „az új hitel-igények kielégítésére a pénzt *többnyire* kereskedő-házak adják” (*Mennyey Géza* : A földbirtok hitele a reformkorszak eszmevilágában. Magyar Gazdák Szemléje 1938. 103. l. a kiemelés tőlem — S. Gy.).

85,2⁰/₀-át 6⁰/₀-os kamat terheli s így az általa felvett kölcsönök átlagos kamatterhe 5,85⁰/₀-os, addig az Esterházy Miklós által 1841-ben birtokolt kölcsöntőkének legnagyobb részét, 85,4⁰/₀-át csupán 5⁰/₀-os kamat terheli s így az általa felvett kölcsönök átlagos kamatterhe mindössze 5,13⁰/₀-os.¹⁶ Hogy azután ennek a nem csekély különbségnek milyen körülményekben rejlenek az *okai*, azt persze túlságosan messzire vezetne kutatnunk s nyilván nem is sikerülne már most kellőképpen megmagyaráznunk, annyit viszont alighanem már most is határozottan kimondhatunk, hogy pusztán a kamatterhekben ilyen szembeszökően megmutatkozó eltérés *ténye* is újabb bizonyága az 1848 előtti magyarországi hitelélet kezdetleges voltának. Hiszen „mennél általánosabban társadalmi jellegűvé teszi a fejlődés és a hitelügy ezzel kapcsolatos koncentrációja a kölcsöntőkét”, annál kevésbé lehetségesek ilyen eltérések s annál inkább érvényesül az a törvény, hogy a kamat rátája „minden pillanatban mint fix nagyság adott, mert a pénzpiacon valamennyi kölcsönadható tőke állandóan mint együttes tömeg áll szemben a működő tőkével”¹⁷

Végezetül: az átlagos kamatláb különbözőségénél is feltűnőbb különbség mutatkozik Széchenyi és Esterházy hitelviszonyai között a rendelkezésükre álló kölcsöntőke nagyságának tekintetében — s ugyancsak az utóbbi javára. Nem szabad persze megfedkezünk arról, hogy az Esterházy Miklós részéről összeírt kereken 2128 ezer és a Széchenyi István részéről összeírt 230 ezer forintos kölcsöntőke összege nem vethető egybe egymással minden további nélkül — egyrészt azért, mert a két összeírás nem azonos időpontban készült, másrészt meg azért, mert kettejük birtokainak kiterjedése és fejlettsége, tehát potenciális kölcsöntőke-szükségletük sem volt azonos, de ha ezért csupán abból a — minden bizonynyal igen szerény — feltevésből indulunk is ki, hogy az Esterházy Miklós által felvett kölcsönök összege a Széchenyi kölcsönterheiről készített jegyzék keletkezésének idején, 1833-ban talán még maga sem haladta meg a másfél millió forintot, s ha a Széchenyi-birtokok akkori fejlettségi színvonalát sokkal alacsonyabbnak tételezzük is fel az Esterházy-birtokokénál, akkor is rendkívül aránytalannak kell tartanunk, hogy ebben az időpontban Esterházy Miklós jószágainak minden holdjára vagy hároméfélszer-négyszer akkora kölcsöntőke esett, mint (a csokornyai uradalom eladását megelőzően) Széchenyi István birtokainak egy-egy holdjára.

Ez a mégoly futólagos egybevetés is kétségtelenné teszi tehát, hogy Esterházy Miklós — a különben azonos adottságok közepette is — sokkalta kedvezőbb kölcsöntőke-szerzési lehetőségekkel számolhatott, mint Széchenyi István. Kérdés mármost, hogy a magyar nagybirtokosok 1848 előtti hitelezettségének átlagos színvonalát Esterházy Miklós kedvezőbb avagy Széchenyi István kedvezőtlenebb körülményei közelítették-e meg inkább. De éppen ez a kérdés az, amire ma még nem lehet végérvényesnek ígérkező választ adni. Legfeljebb hangsúlyozottan feltevésként kockáztathatjuk meg azt az állítást, hogy Széchenyi István hitelviszonyai, ha talán valamivel rosszabbak voltak is az átlagosaknál, azokhoz bizonyára mégis közelebb állottak, mint Esterházy Miklóséi (amelyeket egyébként már Szabad György is kivételesen előnyösekknek minősített).¹⁸ Hiszen — hogy csu-

¹⁶ Ezeket az összesített százalékos adatokat Szabad György tételes közléseiből magunk számítottuk ki.

¹⁷ *Marx*: i. m. III. 364. l. Vö. no. 367. l.

¹⁸ *Szabad*: i. m. 110. l., — megjegyezve persze, hogy teljesen kielégítőeknek ennek ellenére még Esterházy Miklós hitelviszonyait sem lehet mondani (uo. 117. l.).

pán egyetlen, ismét önként kínálkozó példára utaljunk — Széchenyi István fivérei, bár takarékos gazdák voltak s öccsüktől eltérően és Esterházy Miklóshoz hasonlóan sohasem kényszerültek birtokeladásra, hanem éppenséggel gyarapítani tudták — s pedig jócskán — birtokaikat, vagyis a magyar nagybirtokosok átlagos viszonyainál kétségkívül jobb körülmények között éltek: ennek ellenére, amikor 1833-ban megvásárolták a csokonyai uradalmat, annak milliós vételárából készpénzben — mint már esett is róla szó — ketten együtt sem voltak képesek százezer forintnál többet leróni azonnyomban. . .

Persze ez éppúgy csak kiragadott példa, amint egyelőre csupán kiragadott példa-számba mehet Esterházy Miklós és Széchenyi István kölcsönterheinek jegyzéke is. De hogy egyszer már magunk mögött hagyhassuk az efféle esetleges példák felsorakoztatásának módszerét, hogy egyszer már valóban kerek képet alkothassunk a magyar nagybirtokosok 1848 előtti hitelellátottságáról in univsum, ahhoz éppenséggel arra van szükség, hogy előbb még sok-sok ilyen egyedi esetet tegyünk közelebbi vizsgálat tárgyává.

ДЪ. ШПИРА

ОДИН ВЗГЛЯД НА КРЕДИТНЫЕ ДЕЛА АВТОРА „КРЕДИТА”

Резюме

Автор настоящей статьи на основе данных переписей публикует сводку денежных кредитов, составивших 230 тысяч серебрянных форинтов, которым был отягощен в конце 1833 г., граф И. Сечени — первый выдающийся зачинщик венгерского либерального дворянского движения. По свидетельству сводки, Сечени даже принимая чрезвычайно тяжелые условия кредитов, весьма высокие проценты (в среднем 5,85%) и весьма короткие сроки (в большинстве 3—6 месяцев) только в очень ограниченной мере сумел удовлетворить свои потребности в кредитном капитале, и вообще он сам тоже мог черпать из таких же традиционных, феодальных и случайных кредитных источников, как его предки в 18 в.

Все это характеризует общую отсталость венгерских кредитных условий до 1848 г., однако, является весьма вероятным, что кредитные дела Сечени были несколько менее благоприятными чем у других крупных помещиков его времени. Требуются дальнейшие исследования для выяснения того, что кредитные дела большинства крупных помещиков были ли действительно лучшими в этот период, и, если была разница, была ли она существенной. Во всяком случае из опубликованной сводки выясняется то, что угнетающий личный опыт мог сыграть свою роль в выработке того мнения Сечени, которое было возвращено им в «Кредите», и согласно которому самая главная причина трудностей для венгерских помещиков его времени заключалась в ограниченных возможностях добывания кредитов.

GY. SPIRA

COUP D'OEIL SUR LES CONDITIONS DU CRÉDIT DE L'AUTEUR DU „HITEL” (CRÉDIT)

Résumé

Se fondant sur les anciens recensements l'auteur de l'étude présente un tableau récapitulatif des prêts qui — se chiffrant au total par 230 mille florins argents — grevèrent fin 1833 le comte István Széchenyi, éminent politicien, étant le premier à formuler le programme du mouvement libéral de la noblesse hongroise. A en croire le tableau en question — en dépit des conditions de prêts extrêmement graves, des intérêts fortement

élevés (5,85 p. 100 en moyenne) et des termes de très brève échéance dont Széchenyi ne se refusait pas à se charger — les possibilités lui permettant de satisfaire à ses besoins en principaux se révélaient être extrêmement restreintes et les sources de crédits qui se trouvaient à sa disposition ne différaient point de celles de caractère féodal et accidentel ayant été en vigueur au XVIIIe siècle.

Ce que nous venons de dire ne manque pas de témoigner de l'état arriéré où se trouvaient avant 1848 les conditions de crédit en Hongrie, bien que l'on puisse supposer que l'approvisionnement en crédits de Széchenyi s'avérait être quelque peu plus favorable que la moyenne de ceux dont disposaient les grands propriétaires de l'époque.

La question qui se pose de savoir si les conditions du crédit de la majorité des grands propriétaires se trouvaient plus favorables à cette époque et la différence, si elle existait en réalité, était vraiment considérable, attend encore à être étayée par des recherches à poursuivre à cet égard. Les documents y exposés suffisent toutefois à illustrer que les expériences décourageantes acquises par Széchenyi avaient un important rôle à jouer quant à la formation de sa conception qu'il venait d'expliquer dans le *Hitel*, son premier ouvrage de grande envergure, conception d'après laquelle les difficultés éprouvées par les grands propriétaires hongrois de l'époque remontent en dernière analyse aux possibilités bien réduites sur le plan de l'acquisition des crédits.